

Д. В. Бібіков

КРИТЕРІЇ ВИДІЛЕННЯ КАМЕРНИХ ПОХОВАНЬ ЕПОХИ ВІКІНГІВ У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І: СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

У статті аналізуються основні точки зору фахівців на проблему дефініції камерних поховань давньоруської еліти X ст. Сформульовано головні критерії виділення цих пам'яток. Також виокремлено низку більш пізніх обрядових форм, споріднених із поховальними камерами, що відображають вплив християнської ідеології.

Ключові слова: Давня Русь, поховальний обряд, камерні поховання, критерії.

Загальноновизнано, що матеріали камерних поховань – в числі найбільш інформативних джерел для вивчення широкого кола питань, пов'язаних із становленням Давньоруської держави. Одна з перших проблем, із якими стикається дослідник при розгляді цієї категорії захоронень, полягає у відсутності єдиних і чітких критеріїв їх виділення. За винятком еталонних комплексів, що містили решки вбитих рабинь чи верхових коней, комплекти зброї тощо, науковці об'єднують під цим терміном щоразу різні групи поховальних пам'яток.

Вже перші камерні гробниці, виявлені під час будівельних робіт у Києві в останній чверті XIX ст., привернули увагу любителів старовини незвичністю свого влаштування та багатством поховального інвентарю. Розкопавши одне з них, І. А. Хойновський охарактеризував його як «поховання в дерев'яному зрубі» (Хойновський 1893, с. 40-41). Д. Я. Самоквасов, систематизуючи поховальні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя, окрім «курганів із кострищами», «курганів з поховальними урнами» та «курганів з простими ямами», в окрему групу виділив «зрубні гробниці». До неї ввійшли п'ять поховань, розкопаних самим дослідником: по два – у Седневі та в Левінці, біля Стародуба, та один у Гущині під Черніговом (Самоквасов 1916, с. 77-87).

Т. Арне, ознайомившись із результатами розкопок П. І. Смолічева багатих парних могил у Шестовиці, впевнено пов'язав їх із камерними похованнями, відомими в торгових містах Північної Європи (Arne 1931).

Поховальні пам'ятки Чернігівщини розглядав Б. О. Рыбаков. Окрім комплексів, свого часу перерахованих Д. Я. Самоквасовим, майбутній академік відніс до категорії зрубних гробниць вищезгадані шестовицькі могили, два поховання на Болдіних горах у Чернігові з розкопок самого Д. Я. Самоквасова (у тому числі – не докопане), а також – поховання з конем на Халявинському шляху на північ від міста, розкопане П. М. Добровольським (Рыбаков 1949, с. 22). На жаль, про останнє залишилася лише коротка згадка (Верзилів 1928, с. 69). Також Б. О. Рыбаков одним із перших пов'язав зрубні гробниці Чернігівщини (довгий час вони вважалися одним із типів місцевих, сіверянських поховань (Самоквасов 1908, с. 16; Смолічев 1925, с. 56, 64)), з аналогічними пам'ятками Києва (Рыбаков 1949, с. 22).

Накопичені за майже сім десятиліть матеріали київських некрополів були систематизовані Л. А. Голубевою. Керуючись морфологічними ознаками (власне, наявністю конструкцій із дерева в могильних ямах), вона виділила шість поховань у зрубних гробницях: №№ 105, 110, 112–114 та 123¹. Ще чотири захоронення, випадково знайдені під час дореволюційних земляних робіт (№№ 103, 108, 117, 118), дослідниця цілком слушно об'єднала з попередньою групою з огляду на спільність обрядових рис та набору інвентарю, хоча прямих вказівок на наявність дерев'яних конструкцій зі зрозумілих причин не залишилося (Голубева 1949, с. 112-114).

Використовуючи матеріали Л. А. Голубевої, Д. І. Бліфельд присвятив окрему працю воїнським похованням у «зрубних гробницях» Середнього Подніпров'я.

¹ Нумерацію київських поховань тут і далі подаємо за каталогом М. К. Каргера [Каргер 1958], поховань чернігівського «Старого кладовища в Берізках» та Шестовиці – за Д. І. Бліфельдом [Бліфельд 1965; Бліфельд, 1977], поховань на Болдіних горах у Чернігові та в Левінці – за Д. Я. Самоквасовим [Самоквасов 1916, с. 85-86].

Загалом таких було нараховано 20: 10 – у Києві, 4 – в Шестовиці, 2 – у Чернігові, 2 – у Левінці, 1 – в Седневі та 1 – у Гущині² (Бліфельд 1954, с. 151-156). Розглядаючи «зрубні гробниці» як різновид дружинних поховань, Д. І. Бліфельд, очевидно, зараховував до перших лише комплекси, котрі містили предмети зброї. Тому він, на відміну від попередниці, не включив до власної вибірки, наприклад, київське захоронення №118. Натомість до цієї вибірки увійшли два поховання з розкопок І. А. Хойновського 1892 р. (№№ 106 і 107) (Бліфельд 1954, с. 153-154), в яких конструкцій поховальних споруд простежено не було, проте знайдено, з-поміж інших предметів, по одному вістрю стріли (Хойновский 1893, с. 24, 28-29). Те саме стосується поховання воїна та жінки №111, здійсненого в ґрунтовій могилі. Наприкінці огляду, суперечачи сам собі, дослідник наводить три приклади жіночих і дитячих поховань у «зрубних гробницях» із Києва та Седнева³ і зрештою доходить висновку щодо належності цієї категорії пам'яток не власне воїнам-професіоналам, а панівній верстві давньоруського суспільства загалом (Бліфельд 1954, с. 156).

Схожий підхід при аналізі київських некрополів використав М. К. Каргер. Дослідник практично ставить знак рівності між «похованнями в підземних дерев'яних зрубках» і інгумаційними «похованнями знатних дружинників», виділивши лише одне жіноче поховання у зрубі – №123. М. К. Каргер усвідомлював, що значна частина подібних пам'яток була виявлена під час дореволюційних розкопок і будівельних робіт, або пограбована ще в Середньовіччі, що дуже суттєво вплинуло на інформативність цих пам'яток. Тому з огляду на виняткове значення поховань цієї групи намагався максимально розширити їх вибірку (Каргер 1958, с. 166). В результаті, до неї увійшло 16 комплексів, а саме: всі, перераховані Л. А. Голубевою та Д. І. Бліфельдом (№№ 103, 105-108, 110-114, 117, 118); могили, в яких про влаштування поховальних споруд нічого не відомо (№№ 104, 116); зрубна конструкція без решток небіжчика (№109); поховання коня (№115) (Каргер 1958, с. 166-194).

О. П. Моця вказав на умовність терміну «зрубні гробниці», адже наряду зі зрубною конструкцією широко використовувалась каркасно-стовпова. При виділенні цих пам'яток дослідник керувався лише однією морфологічною ознакою: наявністю дерев'яних обкладок могильних ям, від самого початку вважаючи її результатом генези місцевого східнослов'янського обряду. У підсумку до числа зрубних гробниць він відніс 60 поховань, досліджених на 24 південно-руських некрополях⁴ (Моця 1990b, с. 99-100).

Ф. О. Андрощук і Р. М. Осадчий першими з українських археологів почали застосовувати загальноприйнятий для цієї групи пам'яток термін «камерні поховання». Наряду з «дерев'яними» вони виділили, слідом за Г. С. Лебедевим і Ю. Е. Жарновим, групу «земляних» камер, не даючи при цьому конкретного визначення цьому поняттю. Чітко диференціювати низку захоронень між цими двома групами, на думку Ф. О. Андрощука та Р. М. Осадчого, не дозволяє погана збереженість дерева. Прагнучи з'ясувати «конструктивно-ритуальні особливості» камерних поховань Південної Русі, автори свідомо не намагалися зробити їх вибірку вичерпною, залучаючи до неї лише надійно, на їх погляд, атрибутовані комплекси. Всього таких комплексів вказано 27: 15 – у Києві, 9 – в Шестовиці, 2 – у Чернігові та у 1 Гущині⁵ (Андрощук, Осадчий 1994). Пізніше Ф. О. Андрощук звернув основну увагу на іншу формальну ознаку – метричні критерії могильних ям. Камерними по-

² Київ – поховання №№ 103, 105-108, 111-114, 117; Шестовиця – кургани 36, 42, 98, 110; Чернігів – курган №XI на Болдиних горах та поховання №17 «Старого кладовища в Берізках»; Левінка – кургани №№ 1, 2; Седнів – курган з лівої сторони дороги на Городню з розкопок Д.Я. Самоквасова; Гушин – великий курган з розкопок Д.Я. Самоквасова.

³ Київ – поховання №№ 110 і 123; Седнів – курган при виїзді до Чернігова з розкопок Д.Я. Самоквасова.

⁴ Крім пунктів, перерахованих Д. І. Бліфельдом, О. П. Моця вказує: Городище під Луцьком, Пересопниця, Білів, Старожуків і Понебель (під Рівним), Судова Вишня, Коростень, Ставки під Радомишлем, Ягнятин на півдні Житомирщини, Вишгород, Совки, Жуляни та Китаїв (під Києвом), Клонів, Товстоліс, Табаївка (Чернігівщина), Кветунь на півдні Брянщини.

⁵ Київ – поховання №№ 105, 107, 110-115, 117, 118, 123, поховання №№ 1, 2/1982 по вул. В. Житомирській, 2 і поховання на Михайлівській пл. (1984 р.); Чернігів і Гушин – ті ж, що у Д.І. Бліфельда; Шестовиця – кургани №№ 21, 36, 42, 61, 78, 98, 110, 120, 145.

хованнями він вважав усі комплекси із ямами шириною понад 1,2 м і довжиною не менше 2 м. Таким чином, до числа камерних було віднесено 34 із 39 відомих на той час інгумаційних захоронень Шестовицького могильника⁶ (Андрощук 1999, с. 40-41).

Знову ж таки нарікаючи на погану збереженість дерева та взявши за відправну точку самі-лише розміри підкурғанних ям, Є. О. Шинаков і В. М. Гур'янов говорять про наявність камерних поховань в чотирьох пунктах Середнього Подесення. Це – Левінка та Алефіно під Стародубом, Кветунь під Трубчевськом і Антонівка біля Брянську (загалом – 18 комплексів із ямами завширшки понад 1,5 м і співвідношенням ширини до довжини в межах 0,5–0,7) (Шинаков, Гур'янов, Чубур 2011, с. 35-36), а крім того – у Ліпльовому на Канівщині (Шинаков 2009, с. 260). Утім, усвідомлюючи відмінність кветунських поховань від «класичних» камер Х ст., автори зрештою називають їх «камерами-наслідуваннями» (Шинаков, Гур'янов, Чубур 2011, с. 37).

Куди більш критичний підхід до цієї проблеми застосовано в узагальнюючій монографії К. О. Михайлова. Залучивши широке коло північноєвропейських аналогій, він виокремив 81 давньоруське камерне поховання. До цього переліку ввійшли 34 комплекси Середнього Подніпров'я: 16 – у Києві, 13 – в Шестовиці та 5 – у Чернігові (сюди ж віднесено великий курган у Гущині)⁷: В окрему групу автор виділив низку поховальних камер із недостатньою інформацією про захоронення, в тому числі: 7 – у Києві, 4 – в Чернігові, по 2 – у Седневі та Левінці, по 1 – у Шестовиці, Табаївці та Клонові на Чернігівщині⁸ (Михайлов 2016, с. 203-256).

В цілому погодився з К. О. Михайловим В. Г. Івакін, також включивши до свого каталогу камерних гробниць Києва 16 поховальних комплексів (замість поховання №12/1997 було враховано поховання №117) (Івакін 2011, с. 32-35). Дев'ять комплексів віднесено до числа елітних поховань із невизначеною конструкцією⁹. Пізніше археолог також визнав частину з них камерними, розширивши список останніх до 22 позицій (Івакін 2012).

Як бачимо, відсутність єдиних критеріїв виділення камерних поховань радикально відобразилась на їх вибірках. Одні й ті самі, добре відомі в літературі, комплекси відносили то до однієї категорії поховальних пам'яток, то до іншої.

В сучасних роботах північноєвропейських археологів при дефініції камерних поховань в основному користуються критеріями, запропонованими Й. П. Ламмом чи А.-С. Греслунд. Перший із дослідників виходив із намагання пояснити суть обряду (Lamm 1973, р. 84; Eisenschmidt 1994, р. 17-18), друга ж акцентувала більшу увагу на його формальних проявах: метричних показниках могильних ям і наборі інвентарю (Gräslund 1980, р. 7, 12). В радянській літературі тема зрубних гробниць після виходу праць 1940–1950-х рр. лишалася певним чином «табуйованою». Вочевидь, більшість дослідників, намагаючись не відходити від генеральної концепції слов'янського походження камер, продовжували виокремлювати поховання цієї категорії згідно критеріїв, запропонованих Д. І. Бліфельдом (Бліфельд 1954, с. 148, 151). Лише від початку 1990-х рр. виразно проявляється нова хвиля наукового інтересу до даної проблематики. Спираючись на досвід зарубіжних колег, російські, українські та польські дослідники активно дискутують стосовно сутності камер-

⁶ Кургани №№ 2, 4, 7, 8, 12/1,2, 17, 21, 22, 36, 38/1,2, 41, 61 /1,3, 67/2, 78, 96, 98, 100, 107, 110, 117-121/1,2, 123, 124, 126, 127/1,2, 145.

⁷ Київ – поховання №№ 105, 109, 110, 112-114, 123, поховання №№ 1,2/1982 та 2002 р. по вул. В. Житомирській, 2, поховання з конем по вул. Десятинній, 2/1972 р., поховання 1984 р., а також №№ 30, 49/1999 та № 12/1997 на Михайлівській пл., поховання 1998 р. на Софійській пл.; Шестовиця – кургани №№ 21, 36, 41, 42, 61/1,4, 78, 98, 110, 119, 120, 145 і 2/2002; Чернігів – курган XI на Болдиних горах та поховання №17 «Старого кладовища в Берізках», поховання по вул. Фрунзе (Мстиславській), 24-А (1997–1998 рр.), поховання №29/1989 по вул. Коцюбинського, 52; Гушин – великий курган з розкопок Д.Я. Самоквасова.

⁸ Київ – поховання №№ 106-108, 115, 118, поховання між вул. Рейтарською, 4 і Великою Житомирською, 20, поховання по вул. Великій Житомирській, 2; Чернігів – курган №1/1995 по вул. Комсомольській, 28; курган №2 по вул. Коцюбинського, 81, два поховання біля Театру ім. Т. Шевченка; Левінка – кургани №№ 1, 2; Седнів – курган з лівої сторони дороги на Городню та курган на виїзді до Чернігова з розкопок Д.Я. Самоквасова; Шестовиця – курган №100; Табаївка – курган №10/1985; Клонів – курган №16/1985.

⁹ Поховання №№ 103, 106-108, 115, 116, 118, 124, 125.

них поховань та критеріїв їх виділення (Авдусін, Пушкіна 1989, с. 192; Моця 1990b, с. 99; Жарнов 1991, с. 207-208; Жарнов 1998, с. 96; Дубов, Седых 1993, с. 143, 150; Андрощук, Осадчий 1994, с. 100; Андрощук 1999, с. 40-41; Шинаков, Гурьянов, Чубур 2011, с. 35; Ивакин 2011, с. 11-12; Івакін 2012, с. 122; Janowski 2015, s. 15; Михайлов 2016, с. 35). Наразі фахівці визначають такі основні ознаки поховальних камер:

- Наявність під курганним насипом лише однієї могильної ями (Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна);
- Могильна яма великих розмірів (Д. І. Бліфельд, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, С. Айзеншмідт, Ф. О. Андрощук, А. Яновські);
- Ширина дна могильної ями та співвідношення ширини до довжини (від 0,6 до 1) (А.-С. Греслунд, Ю. Е. Жарнов, Ф. О. Андрощук, Р. М. Осадчий, Є. О. Шинаков, В. М. Гур'янов, В. Г. Івакін);
- Призначення камери для зберігання тіла померлого та поховального інвентарю (Й. П. Ламм, С. Айзеншмідт);
- Наявність дерев'яних конструкцій (обкладок стін могильної ями) чи її слідів (Д. І. Бліфельд, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, О. П. Моця; І. В. Дубов, В. Н. Седих, С. Айзеншмідт, А. Яновські);
- Спорудження конструкцій безпосередньо на місці поховання (на відміну рухомих гробовищ) (Й. П. Ламм, А.-С. Греслунд, С. Айзеншмідт, В. Г. Івакін);
- Наявність перекриття, котре б забезпечувало вільний, не засипаний, простір всередині камери (Д. І. Бліфельд, Ю. Е. Жарнов, К. О. Михайлов; характерною, проте не обов'язковою рисою камерних поховань вважали наявність дерев'яного накату вважали також Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна).

Низка сучасних науковців схильні виділяти подібні поховання не за конкретними стійкими критеріями, а за певною сукупністю ознак. Відмічають ряд обрядових рис, притаманних, але не обов'язкових для камерних гробниць:

- Сидячі або скорчені пози похованих (Ю. Е. Жарнов, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, К. О. Михайлов);
- Парне поховання; поховання вбитої рабині, що супроводжує основне захоронення (Д. І. Бліфельд, К. О. Михайлов, І. В. Дубов, В. Н. Седих, В. Г. Івакін);
- Поховання коня, що супроводжує основне воїнське захоронення (Д. І. Бліфельд, А.-С. Греслунд, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, К. О. Михайлов, І. В. Дубов, В. Н. Седих; В. Г. Івакін);
- Наявність зброї (Д. І. Бліфельд, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, І. В. Дубов, В. Н. Седих);
- «Різноманітний і громіздкий» поховальний інвентар – зброя, відра, скрині (А.-С. Греслунд, Ф. О. Андрощук, Р. М. Осадчий); «багатство» поховального інвентарю, котре свідчить про високий соціальний статус померлого (І. В. Дубов, В. Н. Седих, В. Г. Івакін);
- Наявність імпорتنих прикрас (К. О. Михайлов).

За одностайними висновками фахівців, семантично камера символізувала житло, в якому померлий «оселявся» у потойбічному світі. Не залишають сумнівів у справедливості таких висновків і писемні згадки про камерний обряд («Книга дорогоцінних скарбів» Ібн-Русте, ісландські «Сага про Егіля Однорукого і Асмунда Вбивцю берсерків», «Сага про Греттіра» тощо). Як і синхронні житлові споруди, поховальні камери мали або зрубну, або каркасно-стовпову конструкцію.

Поза сумнівом, основним критерієм при виділенні камерних гробниць залишається наявність дерев'яних конструкцій – стін і перекриттів. За вагомим уточненням Й. П. Ламма, поховальні камери вирізняє стаціонарність конструкцій, споруджених безпосередньо в могильній ямі (Lamm 1973, p. 84). Довгий час радянські археологи, буквально розуміючи термін «зрубні гробниці», при їх дефініції керувалися виключно наявністю дерев'яних споруд.

Однак, на відміну від могильників Північної Русі (Гньоздово, Псков, Тімерьово тощо), наприклад, на Дніпровському Лівобережжі через особливості ґрунтів

дерев'яні конструкції зберігаються лише в деяких поховальних камерах, як правило – більш глибоких. Так, серед камер Чернігова їх залишки зафіксовані лише в одній, найглибшій (курган №17 «Старого кладовища в Берізках») (Бліфельд 1965, с. 127-128). Якщо безпомилково встановити початкову наявність обкладок стін у камерах каркасно-стовпової конструкції можна за розташуванням у їх кутах стовпових ям, то для більш численних зрубних гробниць за відсутності дерева це можливо лише в деяких випадках. В чернігівському похованні №29/1989 по вул. Коцюбинського на існування дерев'яних стін вказують врізки в материковому ґрунті (Михайлов 2016, с. 212). В курганах №21 і №42 Шестовицького некрополя сліди зотлілої обкладки стін ями вдалося зафіксувати за різницею ґрунту в заповненні могильної ями (Бліфельд 1977, с. 121-122, 138).

Як правило, поховальні ями, в яких зводились камери, відзначаються досить великими розмірами та сталим співвідношенням довжини та ширини. Такі знані дослідники, як Д. І. Бліфельд, А.-С. Грьослунд, Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна, Ю. Е. Жарнов, Ф. О. Андрощук, Є. О. Шинаков, В. М. Гур'янов тощо вважали дані показники одними з визначальних при виділенні цієї категорії пам'яток. Проте, як справедливо зазначає К. О. Михайлов, відомо ряд виключень, котрі не дозволяють вивести «універсальні» параметри камер (Михайлов 2016, с. 34-35). Найкраще ілюструє дану тезу київське поховання №123. За всіма ознаками воно належить до категорії камерних, проте від їх основної маси дане захоронення відрізняється значно меншими розмірами поховальної споруди – 2,5×1 м (Каргер 1958, с. 2016-217). Відрізняється цей комплекс і технічними прийомами: це єдина київська камера, рублена «в лапу» (Івакін 2012, с. 126). Надійно датуючись 970-980-и рр. (нижня дата визначена за дирхемом саманідського еміра Мансура I 961-976 рр., верхня відповідає початку будівництва Десятинної церкви у 889 р. (Андрощук, Панченко, Ковалюх 1996, с. 43), поховання №123 є однією з найпізніших камер некрополю I. Цілком імовірно, що зменшення параметрів поховальних споруд стало одним із проявів спрощення камерного обряду на фінальному етапі його існування.

З іншого боку, нерідко звичайні інгумаційні поховання X–XI ст. здійснено в ґрунтових ямах досить великого розміру, проте ознак дерев'яних обкладок не простежується. Частина археологів (Г. С. Лебедев, Ю. Е. Жарнов, Ф. О. Андрощук, Р. М. Осадчий, С. С. Зозуля, К. О. Михайлов) до числа камерних гробниць зараховує так звані «земляні» камери. На теренах Середнього Подніпров'я К. О. Михайлов виділив три подібні комплекси: поховання №113 з Києва, шестовицьке поховання №61/1 та чернігівське поховання №29/1989, хоча в останньому випадку, як було сказано вище, дерев'яні конструкції просто не збереглися (сюди ж можемо зарахувати курган №41 з Шестовиці (Бліфельд 1977, с. 137). Дослідник, слідом за Ю. Е. Жарновим, характеризує «земляні камери» як такі, що позбавлені дерев'яних стін і настилів підлоги (Жарнов 1998, с. 96; Михайлов 2016, с. 60-61). Виходячи з таких позицій, основним конструктивним елементом і єдиним неодмінним матеріальним атрибутом камерних поховань є наявність над могильною ямою дерев'яного перекриття. Завдяки йому внутрішній простір могили залишався не засипаним землею. Натомість, Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна наявність перекриття-накату вважали характерним, проте не обов'язковим елементом камерних поховань (Авдусін, Пушкіна 1989, с. 192). Усі три земляні камери Середнього Подніпров'я яскраво демонструють вплив християнства: небіжчиків покладено до гробовищ, в шестовицькому кургані №61/1 знайдено візантійський перстень-печатку з зображенням Христа (Бліфельд 1977, с. 150-151). Земляні камери Північної Русі, як правило, пізніші від класичних. С. С. Зозуля датує подібне поховання з кургану №348 Тимєрьовського могильника 990–1010-ті рр., а поховання №100 має близьке датування за молодшою монетою 977 р. (Зозуля 2012, с. 97; Зозуля, 2014, с. 235).

Ф. О. Андрощук, очевидно – як і Є. О. Шинаков із В. М. Гур'яновим, під поняттям «земляні камери», як уже зазначалось, розуміють всі інгумаційні поховання, здійснені в могильних ямах великого та навіть середнього розміру (Андрощук 1999, с. 41, 42, табл. 7; Шинаков, Гур'янов, Чубур 2011, с. 35-36). Проте, більшість

науковців сприймають подібні висновки скептично. Запропонована А.-С. Греслунд схема метричних розрахунків для вицленування камерних поховань в давньоруських археологічних реаліях виявилась не дієвою. В. Г. Івакін виділяє чотири «поховання у великих могильних ямах» в окрему групу київських захоронень¹⁰, хоча й визнає певну їх спорідненість із камерними гробницями (Івакін 2011, с. 16).

Поховання у великих ямах також є хронологічно пізнішою по відношенню до камерних гробниць формою поховального обряду. Так, на Брянщині їх побутування датується в межах XI ст. (Шинаков, Гурьянов, Чубур 2011, с. 37). На півночі Русі цей тип поховань, відомий під назвою «квазікамери», доживає до XII ст. (Лесман 1997, с. 180-185). Поза сумнівом, споруджуючи їх, люди намагалися наслідувати камерний обряд, адже як мінімум у Києві та Чернігові були широко розповсюджені абсолютно синхронні захоронення у звичайних («вузьких») ґрунтових ямах із мінімальним набором інвентарю чи взагалі без нього. Ю. М. Ситий відзначав, що великі могили Чернігова XI ст. продовжували традиції камерних поховань (Ситий 2012). Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна виокремлювали деякі гньоздівські поховання, котрі за параметрами були близькими до камерних, проте не містили дерев'яних конструкцій, в особливу «проміжну» групу (Авдусін, Пушкіна 1989, с. 192). На близькість обох типів захоронень вказує багатий поховальний інвентар «великих ям» у порівнянні зі звичайними християнськими похованнями. Так, у Києві він включав у себе прикраси з золота і срібла (Івакін 2011, с. 16). Серед усіх ґрунтових могил Шестовицького могильника предмети озброєння зустрічались лише в тих, де ширина ями становила від 1,5 до 1,7 м (№№ 2, 4, 41, 61/1, 121/1) (Бліфельд 1977, с. 114-115, 137-138, 150-151, 181). Воїнам належали два поховання у великих ямах із Кветуні (Шинаков, Гурьянов, Чубур 2011, с. 37). Люди, поховані в подібних захороненнях і в камерних гробницях були близькими не лише в соціальному, але і в етнічному відношенні. У великих могильних ямах Шестовицького некрополя знайдено речі скандинавського походження: ланцетовидне вістря спису (курган №41), срібну біконічну намистину (курган №100) та ніж, виготовлений у техніці тришарового пакетування (курган №121/1) (Андрощук, Зоценко 2012, с. 205, 263-264, 273). У Верхньому Поволжі відомі сидячі поховання у великих ямах (Лесман 1997, с. 180-185).

Типологічно пов'язаною з земляними є група камер, де тіло небіжчика клали до «рухомого» дерев'яного гробовища. Можемо виділити принаймні вісім таких комплексів із некрополів Шестовиці, Києва, Левінки, Седнева та Клонова¹¹. Власне, у трьох випадках труну було вміщено у земляну камеру. Вочевидь, цей обряд також є хронологічно більш пізнім і виник уже на території Середнього Подніпров'я: як відмічає А.-С. Грьослунд, поєднання дерев'яних обшивок могильних ям і гробовищ не зустрічається серед поховань Бірки (Gräslund 1980, с. 40-41). Беручи до уваги твердження про семантичну тотожність камери з потойбічним житлом небіжчика, слід зазначити, що така ритуальна ознака, як труна рішуче суперечить усій логіці поховального обряду. Сама по собі її наявність є індикатором християнського поховального обряду (чи, принаймні, його впливу (Івакін 2011, с. 13, 16, 37-41; Сытый 2012, с. 100-101). Як і земляні камери та великі могильні ями, камери з гробовищами відзначаються значно біднішим за класичні камерні гробниці (хоча й багатшим за рядові могили) складом інвентарю. У шестовицькому кургані №119 взагалі знайдено лише залізний ніж (Бліфельд 1977, с. 179-180).

Всі вищеперераховані спрощені форми поховальних камер (камери з гробовищем, земляні камери, великі могильні ями) є типологічно близькими, відрізняючись між собою наявністю лише одного конструктивного елементу – перекриття чи труни. До групи «камер-наслідувань» можемо віднести принаймні більшість

¹⁰ Поховання 12/1997 з розкопок Михайлівського Золотоверхого монастиря; поховання з розкопок 1999 р. по вул. Володимирській, 8; поховання 2001 р. по вул. Рейтарській, 4; поховання 2002 р. по вул. Великій Житомирській, 2.

¹¹ Київ – поховання 1986 р. та №12/1997 на Михайлівській пл.; Шестовиця – кургани №№ 41, 61/1, 119. Три з них являються земляними камерами; Левінка – курган №2; Седнів – курган на виїзді в Чернігів, Клонів – курган №16.

подібних поховань Польського Помор'я (Janowski 2015). Спокусливо було б реконструювати один зі шляхів еволюції давньоруського поховального обряду X–XI ст. за такою схемою: класичні камери → камери з гробовищами → земляні камери → великі могильні ями. Проте, наразі підстав для подібних висновків замало. Всі ці обряди відзначаються відсутністю цілої низки соціально значущих ознак камерних гробниць: кістяків рабинь чи коней, клинкової зброї. Проте головна відмінність полягає у самій суті поховального обряду: усі «камери-наслідування» не несуть в собі ідею будинку померлих. Отже, наявні матеріали дозволяють розглядати їх як окрему категорію поховальних пам'яток, хоча і споріднену з класичними камерами.

Те саме можна сказати і про волинські поховання, що супроводжувалися зведенням дерев'яних «склепів» (за термінологією К.М. Мельник). Оскільки ці конструкції зведено на рівні денної поверхні, О. П. Моця відніс їх до пов'язаної зі зрубними гробницями, проте осібною групи пам'яток (Моця 1990а, с. 100).

Як вже було сказано, крім самої поховальної споруди науковцями виділено низку обрядових рис, у тій чи іншій мірі характерних для камерних поховань. Деякі з пропонуваніх тверджень потребують перегляду та уточнення.

Яскравою ознакою «дружинних» поховань, як камерних, так і кремаційних, є супровідне поховання рабині (у рідкісних випадках, наприклад – камері з кургану №17 чернігівського «Старого кладовища в Берізках» – раба). Проте, археологічно простежити ознаки насильницької смерті похованої жінки, а якщо навіть так – пов'язати її смерть із ритуальними потребами, звісна річ, доволі складно. В усіх випадках, коли вдавалося простежити взаємне положення тіл у парних похованнях Середнього Подніпров'я (Шестовиця – кургани №№ 36, 42, 98, 110; Київ – поховання №114), жіночий кістяк лежав зліва від чоловічого, двічі чоловік лівою рукою обіймав жінку (кургани №№ 36 і 42 з Шестовиці). Тут виразно простежується намагання продемонструвати панівне становище небіжчика. В шестовицькому кургані №42 чоловіка поховано в сидячій – домінуючій – позі, жінку – лежачи. У згаданому чернігівському похованні тіло раба-конюха (?) було покладено в могильній ямі за межами дерев'яної камери, а на нього звалено двох убитих коней (Бліфельд 1965, с. 127-131).

Поховання в сидячому положенні, крім камерних поховань Шестовиці і Києва, в розглядуваному регіоні відомі в Середньому Подесенні (Кветунь, Воронеж) (Моця 1990b, с. 28). Стосовно деяких комплексів, таких як київське поховання №111, реконструйована поза небіжчиків (Лесман 1981, с. 52) викликає сумніви. Беззаперечним є скандинавське походження цієї обрядової риси (Кольчатов 1971); разом із тим, є всі підстави говорити про поступове її проникнення до східнослов'янського середовища. Два таких поховання, здійснені на рівні горизонту, було розкопано в Олександрівці на Курському Посейм'ї. Ще чотири кургани тієї ж групи містили характерні для роменської культури поховальні урни, решта виявилися розораними (Самоквасов 1908, с. 212). Сидячі поховання в наземних дерев'яних зрубках із типовим для радимичів поховальним інвентарем є досить поширеними в Могильовському Подніпров'ї та Посожжі в XI ст. (Авласович 2015, с. 56, 59). За висновками Ю. М. Лесмана традиція захоронення в сидячому положенні потрапила на терени Східної Європи разом із скандинавами і серед місцевої слов'янської еліти могла вважатися ознакою домінуючого положення в суспільстві (Лесман 1997, с. 180-183; Лесман 2014, с. 80).

Внаслідок ретельних спостережень за положенням кісток у поховальних камерах, К. О. Михайлову для багатьох комплексів (у неочевидних випадках) вдалося встановити початкове сидяче положення небіжчиків (Михайлов 2016, с. 73-76). Виявилося, що «скорчену» позу, котра довгий час вважалась однією з характерних рис камерного обряду, кістяки в низці випадків набували внаслідок поступового розкладання м'яких тканин за умов сидячого положення та незасипаного внутрішнього простору камери. Єдиним достовірно скорченим, за К. О. Михайловим, є поховання в шестовицькому кургані №41, однак і його, за нашим переконанням,

радше можна охарактеризувати як земляну камеру з гробовищем (Бліфельд 1977, с. 137-138). Загалом дана обрядова риса нам видається куди більш характерною для південноруських трупопокладень у ґрунтових могилах та на рівні горизонту, більшість із яких датується в межах XI ст. О. П. Моця виділяє в межах регіону щонайменше 16 поховань у скорченому стані (Моця 1981, с. 102, 104; Моця 1990b, с. 27-28).

Не рідкістю для південно-руських християнських захоронень X–XI ст. є і наявність предметів озброєння, в деяких випадках – навіть їх комплектів (Моця 1990b, с. 46, Табл. 2). Проте, наскільки нам відомо, виключно з камерних могил і багатих кремацій, походять знахідки зброї клинкової– мечів, а також – скрамасаксів і шаблі з Шестовиці. Єдиним виключенням є нечисленна група комплексів із похованнями кочовиків та представників інших іноетнічних угруповань. Наприклад, поховання XI–XII ст. воїна з мечем із Грудека Надбужного було здійснене в звичайній дерев'яній труні; за висновками антропологів небіжчик мав фіно-угорське походження¹² (Ляска 2013, с. 183-184; Kozak-Zychman, Gurba 1988, s. 62-63).

Досить характерною категорією інвентарю камерних поховань є прикраси та інші вироби скандинавського походження. Проте, подекуди вони траплялись і в звичайних ґрунтових могилах: наприклад, у київських похованнях №24 (складний гребінь у футлярі, різьблений гостроконечник), №25 (різьблений гостроконечник) №122 (кругла фібула, перетворена на підвіску) та №1/1984 по вул. Золотоворітській, 2 (пластинчатий широкосерединний перстень), шестовицькому кургані № 38 (поховання 1, 2 і 6) (ремінний розподілювач із чотирма «шишечками», ланцетовидно вістря стріли, бронзовий гольник, залізна ручка скрині) (Андрощук, Зощенко 2012, с. 59-61, 69, 99-100, 195, 197, 199-200).

Загалом «багатство» камерних гробниць є характеристикою досить умовною. За підрахунками К. О. Михайлова, у 24 давньоруських камерах (щоправда, включаючи розграбовані) знаходили лише від одного до п'яти предметів інвентарю (Михайлов 2016, с. 97).

Так чи інакше, перераховані ознаки (сидяча чи скорчена поза померлого, парні поховання, знахідки елементів озброєння та іншого багатого інвентарю) дозволяють зарахувати комплекси, в яких вони виявлені, до числа камерних поховань лише за умови поєднання цих ознак із дерев'яними конструкціями, зведеними в могильній ямі та не заповненими землею.

Натомість, явною ознакою багатих камерних поховань є наявність кістяка коня та верхового спорядження. Даний обрядовий елемент зовсім не зустрічається в середньовічних християнських похованнях Південної Русі. Крім поховальних камер і синхронних «дружинних» кремацій, він є характерним для захоронень кочовиків. Проте, іноді той чи інший поховальний комплекс з кінськими рештками можна віднести до числа камерних навіть попри брак інформації про нього. Таким є великий, частково пограбований, курган, розкопаний М. Є. Бранденбургом біля с. Великий Листвин у верхів'ях р. Білоус. У ямі розмірами 4,2×3 м, глибиною 0,7 м, зафіксовано перемішані кістки людини та коня, залісні вудила та обручі від відер, бронзову пряжку та фрагменти глиняного посуду. В сусідньому кургані, також розграбованому, виявлено дерев'яні конструкції (Бранденбург 1908, с. 199). Так само можна зарахувати до категорії камерних інгумаційні поховання з конем, виявлені в Києві під час будівельних робіт другої половині XIX – початку XX ст. – №№ 106, 108, 116, 117 і, можливо, №103. Характерно, що у трьох із них було знайдено і мечі. Куди менше підстав вважати камерним поховання з конем на Халявинському шляху в Чернігові з розкопок П. М. Добровольського.

Іноді в поховальних камерах Середнього Подніпров'я знаходять кістяк коня в бойовому спорядженні, проте без слідів людського захоронення. Такі факти фіксу-

¹² Ще один розташований неподалік комплекс, котрий О. П. Моця вважає «дружинним» захороненням [Моця 1990b, с. 46, Табл. 2], на нашу думку є рештками непохованого воїна, що затонув разом із озброєнням: на переправі через р. Західний Буг в с. Вигаданка (нині – с. Амбуків Володимир-Волинського району) селянами було знайдено меч XI ст., шолом із черепом всередині та фібулу [Цинкаловський 1937, с. 219; Пастернак 1937, с. 261].

ються й на суміжних територіях, наприклад – у Гньоздові (Авдусин, Пушкіна, 1989, с. 192). В пошкоджених грабіжниками комплексах (3 випадки¹³) початкову наявність останніх можна досить впевнено реконструювати по набору поховального інвентарю, взаємному положенню інвентарю та кінського скелету або знахідках окремих перевідкладених кісток людини. В іще двох випадках можна говорити про меморативний характер захоронення. Так, у київському похованні №115, окрім кінських решток із багато прикрашеним бойовим спорядженням, було виявлене набір озброєння (спис, колчан, лук, стріли) та численні побутові предмети (Каргер 1958, с. 187-188). В кургані №120 шестовицького могильника поруч із конем знайдене лише верхове спорядження (предмет, котрий К. О. Михайлов гіпотетично трактував як фібулу (Михайлов 2016, с. 121), радше є залишками руків'я нагайки (Бліфельд 1977, с. 181, с. 223, табл. XXXIV, 5). На меморативність кургану №120 може вказувати нестандартне розміщення могильної ями: не по центру курганного насипу, а в стороні від нього (Бліфельд 1977, с. 180, рис. 46). Питання наявності кенотафів серед давньоруських камерних поховань залишається слабо дослідженим.

Підсумовуючи все сказане, вважаємо за потрібне вважати камерними лише інгумаційні поховання, котрі здійснено в дерев'яних імітаціях житлових будинків, споруджених безпосередньо в могильних ямах. За відсутності ознак дерев'яних конструкцій, метричні показники могильних ям можуть слугувати додатковим, проте в жодному разі не основним аргументом при вичленуванні камерних гробниць.

Принаймні в останній чверті X ст. з'являється низка різновидів морфологічно подібних поховальних споруд: 1) камери з гробовищем; 2) земляні камери; 3) великі могильні ями; 4) дерев'яні склепи на рівні горизонту. Їх можна об'єднати під терміном «квазікамери» чи «камери-наслідування». Між камерними гробницями та їх наслідуванням спостерігається спадкоємність, проте докорінні відмінності в суті обряду змушують розглядати обидві групи пам'яток як окремі явища. Очевидно, в умовах християнської доктрини панівні кола давньоруського суспільства прагнули поєднати традиційні звичаї елітарних поховань із новими канонами. Подібна картина є характерною і для північноєвропейських могильників.

Аналіз обрядових рис дозволяє конкретизувати набір елементів поховального обряду, не притаманний іншим ранньосередньовічним інгумаційним похованням Східної Європи, крім камерних гробниць. Оскільки надзвичайно важливим є якомога повніше картографування останніх, вважаємо за потрібне розширити їх вибірку за рахунок: 1) комплексів із супутніми похованнями (як правило – жіночими) зі слідами насильницької смерті; 2) комплексів, що містять, крім людських, кістки коней (як правило – зі спорядженням вершника); 3) поховань зі знахідками клинкової зброї (стосовно останніх двох пунктів не беремо до уваги поховання кошовиків і представників деяких інших іноетнічних угруповань).

Запропоновані інтерпретації та формулювання можуть бути уточнені завдяки новим археологічним дослідженням. Найближчим часом плануємо публікацію повного каталогу камерних поховань Середнього Подніпров'я.

¹³ Поховання 1972 р. по вул. Десятинній, 2 у Києві, чернігівські поховання 1997 р. по вул. Фрунзе (Мстиславській), 24-А та №29/1989 по вул. Коцюбинського, 52.

ЛІТЕРАТУРА

Авдусин, Д. А., Пушкина, Т. А. 1989. Три погребальные камеры из Гнёздова. В: Кобрин, В. Б. (ред.). *История и культура древнерусского города*. Москва: Издательство МГУ, с. 190-205.

Авласович, А. М. 2015. Исследование сидячего погребения радимичанки в курганном некрополе у д. Студёнка Быховского района. В: *Быховские краеведческие чтения. IV научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня начала Первой мировой войны, 30 декабря 2014 г., г. Быхов*. Быхов: [б. и.]. с. 54-60.

Андрощук, Ф. А. 1999. *Нормани і слов'яни у Подесенні*. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.

Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавські старожитності Південної Русі: каталог*. Париж: ІА НАНУ.

Андрощук, Ф. А., Осадчий, Р. М. 1994. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова). *Археологія*, 3, с. 99-106.

Андрощук, Ф., Панченко, М., Ковалюх, М. 1996. До предісторії спорудження Десятинної церкви (Хронологічний аналіз поховальних комплексів). В: Толочко, П. (ред.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк, с. 43-46.

Блифельд, Д. И. 1954. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX-X вв. *Советская археология*, 20, с. 148-162.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.

Бранденбург, Н. Е. 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888-1902 гг.* Санкт-Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг.

Верзилів, А. 1928. Найдавніший побут Чернігівської околиці. В: Грушевський, М. (ред.). *Чернігів і північне Лівобережжя*. Київ: Державне видавництво України, с. 62-79.

Голубева, Л. А. 1949. Киевский некрополь. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11, с. 103-118.

Дубов, И. В., Седых, В. Н. 1993. Камерные и срубные гробницы Ярославского Поволжья. *Историческая этнография*, 4, с. 143-152.

Жарнов, Ю. Э. 1991. Женские скандинавские погребения в Гнёздове. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнёздово*. Москва: Издательство МГУ, с. 200-225.

Зозуля, С. С. 2012. Датировка камерного погребения в кургане 348 Тимеревского могильника. *Российская археология*, 4, с. 90-98.

Зозуля, С. С. 2014. К вопросу об особенностях камерного обряда погребения в Ярославском Поволжье. Погребения в курганах 100 и 459. В: Шустрова И. Ю., Салова, В. Г. (ред.). Тимерёвского археологического комплекса. *XIV Тихомировские краеведческие чтения: Материалы научной конференции*. Ярославль: ЯГИАХМЗ, с. 233-243.

Ивакин, В. Г. 2011. Киевские погребения X века. *Stratum plus*, №5, с. 1-44.

Івакін, В. Г. 2012. Київські поховальні камери. В: Толочко П. П. (ред.). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів – Шестовиця, 16-19 липня 2009 р.)*. Київ-Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 122-130.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, I.

Кольчатов, В. А. 1971. Камерные гробницы Шестовицкого могильника. В: Мосберг, Х. И. (ред.). *Тезисы докладов V всесоюзной конференции по изучению скандинавских стран и Финляндии*. Москва: Институт истории СССР, 1, с. 18-21.

Лесман, Ю. М. 1981. О сидячих погребениях в древнерусских могильниках. *Краткие сообщения Института археологии*, 164, с. 52-58.

Лесман, Ю. М. 1997. Квазикамерное погребение в могильнике Струйское на Верхней Волге и проблема происхождения древнерусских сидячих погребений. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии*. Петрозаводск: Институт истории СССР, с. 180-185.

Лесман, Ю. М. 2014. Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, с. 43-93.

Ляска, В. 2013. Поховальні комплекси княжої доби у верхів'ях Західного Бугу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 17, с. 169-192.

Михайлов, К. А. 2016. *Элитарный погребальный обряд Древней Руси*. Санкт-Петербург: Бранко.

Моця, А. П. 1981. Скорченные захоронения древнерусских некрополей. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Древности Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка, с. 101-105.

Моця, А. П. 1990а. *Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Моця, А. П. 1990б. Срубные гробницы Южной Руси. В: Толочко П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев: Наукова думка, с. 99-107.

Пастернак, Я. 1937. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933-1936 р. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, CLIV. Праці історико-філософської секції, с. 241-268.

Рыбаков, Б. А. 1949. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11. с. 7-93.

Самоквасов, Д. Я. 1908. Могилы Русской земли. *Труды Московского комитета по устройству Черниговского археологического съезда*. Москва: Синодальная Типография.

Самоквасов, Д. Я. 2016. *Могильные древности северянской Черниговщины*. Москва: Синодальная типография.

Ситий, Ю. М. 2012. Поховальна обрядовість християн Чернігова Х-ХІ ст. *Труди Київської духовної академії. Богословсько-історичний збірник*, 9, с. 83-87.

Сыгый, Ю. Н. 2011. Могилы христиан Чернигова X века (к постановке проблемы) В: Толочко П. П. (ред.). *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років*. *Матеріали міжнародної наукової конференції, 19-20 листопада 2010 р.* Чернігів-Луцьк: Вера и жизнь-Терен, с. 98-110.

Смолічев, П. И. 1931. Подвійні поховання Х ст. около Шестовиці на Чернігівщині. *Записки Чернігівського наукового товариства*, I, с. 56-64.

Хойновский, И. А. 1893. *Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г.* Киев: Типография С. В. Кульженко.

Цинкаловський, О. 1937. Матеріяли до археології Володимирського повіту. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, CLIV. Праці історико-філософської секції, с. 183-240.

Шинаков, Е. А. 2009. *Образование Древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект*. Москва: Восточная литература.

Шинаков, Е. А., Гурьянов, В.Н., Чубур, А.А. 2011. *Погребальный обряд в Среднем Подесенье как источник для исторической реконструкции*. Брянск: Курсив.

Arne, T. 1931. *Scandinawische Holzkammergrabber aus der Wikingerzeit in der Ukraine*. *Acta Archaeologica*, II, 3, s. 285-302.

Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark*. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 25. Bonn : R. Habelt.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Kozak-Zychman, W., Gurba, J. 2003. *Pochówek dziecka ze szczątkami stroju z cmentarzyska przy podgrodziu w Czermnie Kolonii, pow. Tomaszowski*. W: M. Dulnicz (red). *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Lublin-Warszawa: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, s. 245-248.

Lamm, J. P. 1973. *En folkvandringstida kammargrav vid Torsatra*. *Fornvännen*, 68. s. 81-89.

REFERENCES

Avdusin, D. A., Pushkina, T. A. 1989. *Tri pogrebal'ny`e kamery` iz Gnyozdova*. V: Kobrin V. B. (red.). *Istoriya i kul'tura drenerusskogo goroda*. Moskva: Izdatel'stvo MGU, s. 190-205.

Avlasovich, A. M. 2015. *Issledovanie sidyachego pogrebeniya radimichanki v kurgannom nekropole u d. Studyonka By`xovskogo rajona*. V: *By`xovskie kraevedcheskie chteniya. IV nauchno-prakticheskaya konferenciya, posvyashhennaya 100-letiyu so dnya nachala Pervoj mirovoj vojny`*, 30 dekabrya 2014 g., g. By`xov. By`xov: [b. i.]. s. 54-60.

Androshchuk, F. A. 1999. *Normany i slov'iany u Podesenni*. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka.

Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2012. *Skandynavski starozhytnosti Pivdennoi Rusi: katalog*. Paryzh: IA NANU.

Androshchuk, F. A., Osadchyi, R. M. 1994. *Pro kulturnyi typ ta konstruktyvno-rytualni osoblyvosti kamernykh pokhovan Pivdennoi Rusi (za materialamy Kyeva ta Chernihova)*. *Arkheolohiia*, 3, s. 99-106.

Androshchuk, F., Panchenko, M., Kovaliukh, M. 1996. *Do predistorii sporudzhennia Desiatynnoi tserkvy (Khronolohichniy analiz pokhovalnykh kompleksiv)*. In: Tolochko, P. (red.). *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyevi. Do 1000-littia osv'iachennia*. Kyev: ArtEk, s. 43-46.

Blifeld, D. I. 1954. *K istoricheskoy oczenke druzhinny`x pogrebenij v sрубny`x grobnicax Srednego Podneprov`ya IX-X vv.* *Sovetskaya arxeologiya*, 20, s. 148-162.

Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyev: Naukova dumka.

Brandenburg, N. E. 1908. *Zhurnal raskopok N. E. Brandenbura 1888-1902 gg.* Sankt-Peterburg: Tovarishhestvo R. Golike i A. Vil'borg.

Verzyliv, A. 1928. Naidavnishyi pobut Chernihivskoi okolytsi. V: Hrushevskiy M. (red.). *Chernyhi i pionichne Livoberezhzhia*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, s. 62-79.

Golubeva, L. A. 1949. Kievskij nekropol'. *Materialy i issledovaniya po arxeologii SSSR*, 11, s. 103-118.

Dubov, I. V., Sedy, V. N. 1993. Kamerny`e i srubny`e grobniczy` Yaroslavskogo Povolzh`ya. *Istoricheskaya e`tnografiya*, 4, s. 143-152.

Zharnov, Yu. E. 1991. Zhenskie skandinavskie pogrebeniya v Gnyozdove. V: Avdusin, D. A. (red.). *Smolensk i Gnyozdovo*. Moskva: Izdatel'stvo MGU, s. 200-225

Zozulya, S. S. 2012. Datirovka kamernogo pogrebeniya v kurgane 348 Timerevskogo mogil'nika. *Rossiyskaya arxeologiya*, 4, s. 90-98.

Zozulya, S. S. 2014. K voprosu ob osobennostyax kamernogo obryada pogrebeniya v Yaroslavskom Povolzh'e. Pogrebeniya v kurganax 100 i 459 Timeryovskogo arxeologicheskogo kompleksa. In: Shustrova, I. Yu., Salova, V. G. (red.). *XIV Tixomirovskie kraevedcheskie chteniya: Materialy nauchnoj konferenczii*. Yaroslavl, s. 233-243.

Ivakin, V. G. 2011. Kievskie pogrebeniya X veka. *Stratum plus*, №5, s. 1-44.

Ivakin, V. H. 2012. Kyivski pokhvalni kamery. In: Tolochko, P. P. (red.). *Materialna ta dukhovna kultura Piddennoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Y. Dovzhenka (Chernihiv – Shestovytsia, 16–19 lypnia 2009 r.)*. Kyiv–Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, s. 122-130.

Karger, M. K. 1958. *Drevnij Kiev*. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, I.

Kol'chatov, V. A. 1971. Kamerny`e grobniczy` Shestoviczkogo mogil'nika. In: Mosberg, X. I. (red.). *Tezisy dokladov V vsesoyuznoj konferenczii po izucheniyu skandinavskix stran i Finlyandii*. Moskva: Institut istorii SSSR, 1, s. 18-21.

Lesman, Yu. M. 1981. O sidyachix pogrebeniyax v drevnerusskix mogil'nikax. *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii*, 164, s. 52-58.

Lesman, Yu. M. 1997. Kvazikamernoe pogrebenie v mogil'nike Strujskoe na Verxnej Volge i problema proisxozhdeniya drevnerusskix sidyachix pogrebenij. *XIII konferencziya po izucheniyu istorii, e`konomiki, literatury i yazyka skandinavskix stran i Finlyandii*. Petrozavodsk: Institut istorii SSSR, s. 180-185.

Lesman, Yu. M. 2014. Skandinavskij komponent drevnerusskoj kul'tury. *Stratum plus*, 5, s. 43-93.

Liaska, V. 2013. Pokhvalni komplekxy kniazhoi doby u verkhiv'iakh Zakhidnoho Buhu. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 17, s. 169-192.

Mixajlov K. A. 2016. *E`litarny`j pogrebal`ny`j obryad Drevnej Rusi*. Sankt-Peterburg: Branko.

Moczya, A. P. 1981. Skorchenny`e zaxoroneniya drevnerusskix nekropolej. V: Artemenko, I. I. (red.). *Drevnosti Srednego Podneprov`ya*. Kiev: Naukova dumka, s. 101-105.

Moczya, A. P. 1990a. *Pogrebal`ny`e pamyatniki yuzhnorusskix zemel' IX–XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.

Moczya, A. P. 1990b. Srubny`e grobniczy` Yuzhnoj Rusi. V: Tolochko P. P. (red.). *Problemy` arxeologii Yuzhnoj Rusi*. Kiev: Naukova dumka, s. 99-107.

Pasternak, Ya. 1937. Novi arkheolohichni nabutky Muzeiu Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933-1936 r. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CLIV. Pratsi istoryko-filosofichnoi sektsii, s. 241-268.

Ry`bakov, B. A. 1949. Drevnosti Chernigova. *Materialy i issledovaniya po arxeologii SSSR*, № 11, s. 7-93.

Samokvasov, D. Ya. 1908. Mogily` Russkoj zemli. *Trudy` Moskovskogo komiteta po ustrojstvu Chernigovskogo arxeologicheskogo s`ezda*. Moskva: Sinodal'naya Tipografiya.

Samokvasov, D. Ya. 2016. *Mogil`ny`e drevnosti severjanskoj Chernigovshhiny`*. Moskva: Sinodal'naya tipografiya.

Sy`ty`j, Yu. N. 2011. Mogily` xristian Chernigova X veka (k postanovke problemy`). In: Tolochko, P. P. (red.). *Xristijanizacijni vplivi v Kiivs`kij Rusi za chasiv knyazya Oskol`da: 1150 rokiv. Materiali mizhnarodnoi naukovoï konferenczii, 19–20 listopada 2010 r.* Chernigiv–Lucz`k: Vera i zhizn`–Teren, s. 98-110.

Sytyi, Yu. M. 2012. Pokhvalna obriadovist khrystyian Chernihova X–XI st. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii. Bohoslovsko-istorychnyi zbirnyk*, 9, s. 83-87.

Smolichev, P. Y. 1931. Podviini pokhovannia X st. okolo Shestovytsi na Chernihivshchyni. *Zapysky Chernihivskoho naukovoho tovarystva*, I, s. 56-64.

Xojnovskij, I. A. 1893. *Raskopki velikoknyazheskogo dvora drevnego grada Kieva, proizvedenny`e vesnoyu 1892 g.* Kiev: Tipografiya S. V. Kul`zhenko.

Tsynkalovskiy, O. 1937. Materiialy do arkheolohii Volodymyrskoho povitu. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CLIV. Pratsi istoryko-filosofichnoi sektsii, s. 183-240.

Shinakov, E. A. 2009. *Obrazovanie Drevnerusskogo gosudarstva: sravnitel`no-istoricheskij aspekt*. Moskva: Vostochnaya literatura.

Shinakov, E. A., Gur`yanov, V N., Chubur, A. A. 2011. *Pogrebal`ny`j obryad v Srednem Podesen`e kak istochnik dlya istoricheskoy rekonstrukcii*. Bryansk: Kursiv.

Arne T. 1931. Scandinawische Holzkammergrabber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. *Acta Archaeologica*, II, 3, s. 285-302.

Eisenschmidt, S. 1994. Kammergräber der Wikingerzeit in Altdanemark. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, 25. Bonn : R. Habelt.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Bjorko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Kozak-Zychman, W., Gurba, J. 2003. Pochówek dziecka ze szczątkami stroju z cmentarzyska przy podgrodziu w Czermnie Kolonii, pow. Tomaszowski. W: M. Dulinicz (red). *Słowiane i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Lublin–Warszawa: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, s. 245-248.

Lamm, J. P. 1973. En folkvandringstida kammargrav vid Torsatra. *Fornvännen*, 68. s. 81-89.

D. V. Bibikov

CRITERIA FOR THE SELECTION OF THE CHAMBER BURIALS OF THE VIKING AGE IN THE MIDDLE DNEIPER REGION: THE CURRENT STATE OF THE PROBLEM

The absence of uniform criterions for the selection of chamber burials of the ancient Rus elite leads to the radically different perceptions of state-making, social and ethno-cultural processes in the Middle Dnieper region of the 10th century. The main points of view of scientists on the definition of this group of burials are considered in the article. For the purpose of understanding the specifics of this group as much as possible, the materials of the necropolises of other Eastern and Northern European regions and subsequent chronological stages are used as analogies. After analyzing the currently known burial monuments of the Viking age on the territory under consideration, the author came to the conclusion that only those graves that contain wooden structures in the grave's pit, which imitate a residential building, should be considered as classical chamber burials. These burials are characterized by a steady set of constructive-ceremonial features and inventory. In cases where the wood is not stored, the undoubted features of such burials monuments may be the accompanying burial of slaves and horses, the presence of blade weapons. The seated position of the dead, Scandinavian jewelry and other rich inventory are typical to burial chambers, but sometimes occur in ordinary inhumation burials. The scheme of the metric calculations for the selection of chamber burials, which was proposed by A.-S. Grislund, was not effective in ancient Rus realities; these metrics can be used only like an additional argument. The appearance of large number of the Ancient Rus burials with various features of the chamber tombs, but different in structural and ceremonial features, should be regarded as the influence of the Christian ideology. The so-called «earthen» chambers, burial grounds in large burial pits, horizon level wooden crypts, and chambers with an additional structural element – the coffin, are also features of the burials with the influence of the Christian ideology. All of them do not correspond to the basic semantic idea of the burial chamber, which was supposed to symbolize the afterlife dwelling of the dead.

Keywords: Ancient Rus, burial rite, chamber burials, criteria.

